

Marek Jaroszewski

Badania herderowskie w Polsce po roku 1945

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 477-488

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Jaroszewski

Badania herderowskie w Polsce po roku 1945*

Johann Gottfried Herder (1744—1803) należy do tych przedstawicieli kultury niemieckiej, których działalność i dorobek twórczy — z różnych powodów — znany był i jest w Polsce prawie wyłącznie wąskiemu gronu specjalistów, zwłaszcza filozofów i filologów. O nich też będę pisał w niniejszym przyczynku. Nie przedstawię jednak całokształtu ich dokonań, lecz ograniczę się do omówienia publikacji zwartych udostępnianych czytelnikom w formie edycji utworów, monografii i tomów zbiorowych z materiałami pokonferencyjnymi. Tym samym dam jedynie ogólny zarys badań nad dorobkiem Herdera, jakie były prowadzone w Polsce po II wojnie światowej.

I

Emil Adler (1906—1997) był tym wśród filozofów, germanistów i literaturoznawców polskich, który „w obrębie —— badań nad oświeceniem” zajął się „Johannem Gottfriedem Herderem, problematyką tej epoki oraz stosunkiem Herdera do spraw Polski i Słowiańszczyzny”¹. W 1982 r. opublikował w serii Biblioteka Klasyków Filozofii główne dzieło Herdera *Myśli o filozofii dziejów* (1784—1791), w przekładzie Jerzego Gałęckiego². We wstępie do tej dwutomowej edycji uwypuklił Adler — zgodnie ze swymi marksistowskimi przekonaniem — postępowy charakter dorobku pisarskiego Herdera oraz antyteologiczne i społeczne treści idei człowieczeństwa³, którą traktował „jako klucz do zrozumienia całości światopoglądu”⁴ tego czołowego przedstawiciela niemieckiego oświecenia.

Ze wspomnianej edycji oraz opublikowanych dwa lata później monografii Adlera o Herderze, o których będzie jeszcze mowa, korzystali polscy uczeni tej miary co Bogdan

* Referat przedstawiony na konferencji „Johann Gottfried Herder 1803—2003 w dwusetną rocznicę śmierci” zorganizowanej 16—17 października 2003 r. przez Ośrodek Badań Naukowych, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Muzeum Warmii i Mazur oraz Burmistrza Morąga.

1 K. A. Kuczyński, T. Namowicz, *Emil Adler — polski badacz twórczości Johanna Gottfrieda Herdera*, Studia Niemcoznawcze, 2003, t. 26, s. 460. Autorzy niniejszego artykułu szczegółowo informują o wkładzie E. Adlera w badania herderowskie w Polsce (zob. ss. 459—466). Por. także T. Namowicz, *Nachruf auf Emil Adler*, Kwartalnik Neofilologiczny, 1997, z. 4, s. 325 i n. W latach 1948—1961 Emil Adler pracował w Katedrze Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, a w latach 1961—1968 w Katedrze Filologii Germańskiej tegoż uniwersytetu, gdzie prowadził m.in. wykłady z literatury oświecenia i klasycyzmu weimarskiego.

2 Por. J. G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, przełożył J. Gałęcki, wstępem i komentarzem opatrzył E. Adler, t. 1—2, Warszawa 1962.

3 Ibidem, t. 1, s. XIX.

4 J. Sikora, *Herdera filozofia dziejów*, Studia Filozoficzne, 1963, nr 2, s. 201. Jest to recenzja przygotowanej przez Emila Adlera edycji *Myśli o filozofii dziejów* (por. ss. 200—205).

Suchodolski, który w swym dziele *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*⁵ wypowiedział się o różnych aspektach Herderowskiej filozofii przyrody i człowieka, odwołując się do *Myśli o filozofii dziejów*⁶. W tej samej pracy ukazał również na podstawie rozprawy *Jeszcze jedna filozofia historii* (1774) nastawienie Herdera wobec ówczesnych koncepcji filozofii historii i człowieka oraz omówił własne poglądy autora wyrażone w tej mierze w *Myślach*⁷. Przedstawił też jego stanowisko wobec mitu prometejskiego⁸.

Prawie czterdzieści lat później ukazał się reprezentatywny wybór dobranych przez Zenona Skuzę fragmentów *Myśli o filozofii dziejów*⁹. Dzięki temu wydaniu, którego podstawą była edycja opracowana przez Emila Adlera, czytelnik może „wyrobić sobie własne pojęcie i zdanie o — — systemie, metodzie analizy, aparaturze pojęciowej — —, którą posługuje się Herder, a także własny stosunek do spuścizny filozoficznej autora »Myśli«”¹⁰. Należy jednakże pamiętać o tym, iż wybór Skuzy nie ma charakteru ściśle naukowego, lecz przede wszystkim informacyjny. Stąd jest pozbawiony przypisów autora, tłumacza i wydawcy, które są częścią składową edycji Adlera. Podobny charakter ma również wstęp, w którym Zenon Skuza omawia całokształt życia i działalności Herdera oraz charakteryzuje jego poglądy¹¹. Jest zatem rzeczą oczywistą, że wzmiankowany wybór może ułatwić czytelnikowi jedynie pierwszy kontakt z dorobkiem twórczym autora *Myśli*, ale z pewnością nie zastąpi wydania Adlera, które „jeszcze przez wiele lat [pozostanie] ważnym wyznacznikiem obecności Herdera w polskiej kulturze filozoficzno-literackiej”¹².

Jeden z uczniów prof. Emila Adlera, wybitny znawca twórczości Herdera, Tadeusz Namowicz (1938—2003), przygotował do druku — jak dotąd najobszerniejszy — *Wybór pism*¹³ filozofa, który obejmuje „podstawowe rozprawy — — dotyczące powstawania i kształtowania się dzieł literackich, jak również rozważania lingwistyczne oraz dzieła o tematyce ogólniejszej, traktujące o pozaestetycznych uwarunkowaniach procesów kulturowych”¹⁴. Publikacja ta, poprzedzona gruntownym i kompetentnie napisanym wstępem wydawcy, „wypełnia lukę w badaniach herderowskich w Polsce, stwarza możliwości sięgnięcia do najbardziej reprezentatywnych tekstów Herdera przetłumaczonych na język polski, wzbogaca wiedzę o stosunku tego wielkiego myśliciela niemieckiego do Polski oraz wnosi nowe refleksje do historii rozwoju jego koncepcji na naszym gruncie”¹⁵. Ze swojej strony mogę jedynie dodać, że prof. Namowicz niezwykle sumiennie traktował obowiązki wydawcy, dbając m.in. o wysoki poziom przekładów, z których większość wykonano na potrzeby wzmiankowanego *Wyboru pism*. Uważał tę publikację za jedną z najważniejszych swoich prac.

5 Por. B. Suchodolski, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa 1967.

6 Ibidem, ss. 530—536, 538—540.

7 Ibidem, ss. 620—636.

8 Ibidem, s. 771 i n.

9 Por. J. G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów (wybór)*, wyboru dokonał i wstępem opatrzył Z. Skuza, Warszawa 2000.

10 Ibidem, s. 31 i n.

11 Ibidem, ss. 7—34.

12 K. A. Kuczyński, T. Namowicz, op. cit., s. 462.

13 Por. J. G. Herder, *Wybór pism*, wybór i oprac. T. Namowicz, przełożyli J. Gałęcki i in., Wrocław 1988 (BN II, t. 222).

14 K. Kamińska, *Herder a Polska*, Nowe Książki, 1989, nr 4, s. 48.

15 Ibidem, s. 49.

Ostatnią z przetłumaczonych w całości na język polski pracą Johanna Gottfrieda Herdera jest opublikowany pośmiertnie w 1846 r. *Dziennik mojej podróży z roku 1769*¹⁶, opracowany i tym razem przez Tadeusza Namowicza. W posłowie do polskiego wydania dał on charakterystykę niemieckiej literatury podróżniczej czasów oświecenia, przedstawił sześciotygodniową podróż autora z Rygi do Francji, która przyczyniła się do powstania *Dziennika*, będącego w ocenie polskiego badacza „dokumentem refleksji intelektualnej”¹⁷ Herdera.

Wszystkie pozostałe znane mi powojenne polskie tłumaczenia prac niemieckiego myśliciela są rozproszone po różnych antologiach, stąd mogą mieć wartość li tylko uzupełniającą. Pierwszą w chronologicznej kolejności jest antologia pt. *Niemiecka ballada romantyczna*¹⁸, która zawiera trzy ballady z Herderowskiego zbioru *Pieśni ludowych* (1788—1799): *Edward*, *Córka króla elfów* i *Topielec*¹⁹. Pierwsze dwie w przekładzie Jadwigi Gamskiej-Łempickiej, trzecia — Władysława Syrokomli. Herder przytacza w całości wzmiankowaną balladę *Edward* w *Wyjątkach z listów o Osjanie i pieśniach dawnych ludów* (1773), jednym z manifestów nurtu „burzy i naporu”. Tadeusz Namowicz, wydając *Wybór pism* Herdera, nie wiedział o istnieniu tłumaczenia Gamskiej-Łempickiej; z tego powodu dał przekład interlinearny²⁰. Gdyby *Wybór pism* kiedykolwiek miał ukazać się w nowym wydaniu, należy włączyć do tłumaczenia *Wyjątków* wspomniany przekład Jadwigi Gamskiej-Łempickiej.

Drugą w kolejności była antologia Stefanii Skwarczyńskiej pt. *Teoria badań literackich za granicą*²¹ (1965). Zamieściła ona w niej urywki ze zbioru rozpraw *O nowszej literaturze niemieckiej. Fragmenty* (1767), z *Pieśni ludowych* i z *Wyjątków z listów o Osjanie i pieśniach dawnych ludów*²². Skwarczyńska poprzedziła przytoczone fragmenty tekstów informacją o życiu i działalności Herdera²³. Ponadto uwypukliła we wstępie do antologii jego szczególną rolę jako „patron[a] szkoły »burzy i naporu«”²⁴.

Na początku roku akademickiego 1967/1968 albo przed rozpoczęciem semestru letniego (co dziś z perspektywy czasu wydaje mi się bardziej prawdopodobne) zapowiedział Emil Adler na warszawskiej germanistyce seminarium z tekstów filozoficznych niemieckiego oświecenia. Zamiaru tego nie było mu dane zrealizować, gdyż po tzw. wydarzeniach marcowych opuścił Polskę, emigrując wraz z rodziną przez Austrię do RFN. W 1973 r. ukazała się jednak antologia pt. *Filozofia niemieckiego oświecenia*²⁵, opracowana przez dwóch germanistów literaturoznawców Tadeusza Namowicza i Karo-

16 Por. J. G. Herder, *Dziennik mojej podróży z roku 1769*, przełożyła M. Kurkowska, oprac. i posłowiem opatrzył T. Namowicz, Olsztyn 2002. Por. też recenzję Łukasza Musiała w „Orbis Linguarum”, 2002, t. 21, ss. 305—307. Jej autor informuje o profilu publikacji.

17 Ibidem, s. 134.

18 Por. *Niemiecka ballada romantyczna*, oprac. Z. Ciechanowska, Wrocław 1963 (BN II, t. 142).

19 Ibidem, ss. 72—75, 75—77, 77 i n.

20 Por. J. G. Herder, *Wybór pism*, ss. 194—196.

21 Por. *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, wybór, rozprawa wstępna, komentarze S. Skwarczyńskiej, t. 1: *Romantyzm i pozytywizm*, cz. 1: *Kierunki romantyczne i przedmarksowska rosyjska szkoła realizmu*, Kraków 1965.

22 Ibidem, ss. 60—69, 69—73, 73—78. W celu ujednoczenia podaję tytuły prac Herdera według *Wyboru pism. Zasady tej przestrzegam w całym przyczynku*.

23 Ibidem, ss. 58—60.

24 Ibidem, s. 14.

25 Por. *Filozofia niemieckiego oświecenia*, wyboru dokonali oraz wstępem poprzedzili T. Namowicz, K. Sauerland, M. J. Siemek, Warszawa 1973.

la Sauerlanda oraz filozofa Marka J. Siemka, pracowników Uniwersytetu Warszawskiego. Zawiera ona m.in. krótkie teksty bądź krótkie fragmenty obszerniejszych prac Johanna Gottfrieda Herdera z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁶ Są one rozproszone po całej antologii, mając wraz z tekstami innych myślicieli ilustrować różnorodne tendencje niemieckiego oświecenia. Mimo to dać mogą wyobrażenie o wczesnej fazie dorobku urodzonego w Morągu twórcy.

Swoistą cechą omawianej publikacji jest jej trójczłonowy podział, który wynika zapewne z trzyosobowego autorstwa antologii. Jednakże tylko Karol Sauerland we wstępie do trzeciej części pt. *Radykalizacja niemieckiego oświecenia w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku* wypowiada się szerzej o Herderze, referując niektóre z jego poglądów, np. o patriotyzmie, kwestii narodowej czy szkolnictwie²⁷.

Następną w kolejności chronologicznej była antologia *Manifesty literackie „burzy i naporu”*²⁸. Tak jak *Wybór pism* Herdera została wydana w 1988 r. O ile jednak ten ostatni był owocem współpracy Tadeusza Namowicza i pracowników germanistyki warszawskiej, o tyle wzmiankowany zbiór pism programowych „burzy i naporu” był rezultatem poczynań germanistów wrocławskich pod kierunkiem Gerarda Koziełka, który był też autorem wstępu. Poświęcił w nim wiele uwagi twórczości Johanna Gottfrieda Herdera, charakteryzując jego dorobek z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i początków lat osiemdziesiątych XVIII stulecia²⁹. W omawianej antologii znalazły się wśród translacji dzieł różnych autorów tłumaczenia urywków Herderskiego zbioru rozpraw *O nowszej literaturze niemieckiej. Fragmenty* oraz pełnego tekstu dwóch innych pism: *Szekspir* (1773) i *Wyjątki z listów o Osjanie i pieśniach dawnych ludów*³⁰.

Współpraca prof. Koziełka i jego uczniów zaowocowała zatem nowymi przekładami, odmiennymi od ich odpowiedników publikowanych w *Wyborze pism*. Uogólniając, można powiedzieć, że przetłumaczono na język polski najważniejsze prace niemieckiego myśliciela, niektóre z nich z różnych powodów, zapewne i ideologicznych, ale także związanych z tematyką poszczególnych antologii, przekładano kilkakrotnie, stąd są one dostępne w różnych wersjach tłumaczeniowych. Dotyczy to zwłaszcza obu Herderskich manifestów „burzy i naporu”. Rozprawa *Szekspir* jest dostępna w dwu niezależnych od siebie translacjach Doroty Kasprzyk i Romana Polsakiewicza, a jej fragmenty w przekładzie Barbary Surowskiej³¹. *Wyjątki z listów o Osjanie i pieśniach dawnych ludów* można poznać w tłumaczeniach Barbary Płaczkowskiej bądź Romana Polsakiewicza³². Fragmenty tej ostatniej rozprawy przełożyła również Olga Dobijanka-Witczakowa³³.

W 2001 r. ukazała się przygotowana przez Tadeusza Namowicza dla Poznańskiej Biblioteki Niemieckiej antologia pt. *Państwo a społeczeństwo. Wizje wspólnot niemieckich*

26 Ibidem, ss. 201–203, 203–205, 295–298, 299–302, 389–395, 435–447, 534–544, 586–597.

27 Ibidem, ss. 46–52.

28 Por. *Manifesty literackie „burzy i naporu”*, wybór, wstęp i oprac. G. Koziełek, przełożyli H. Białek i in., Wrocław 1988.

29 Ibidem, ss. 11–19.

30 Ibidem, ss. 28–40, 46–62, 67–99.

31 Por. J. G. Herder, *Wybór pism*, ss. 237–265 i *Manifesty literackie „burzy i naporu”*, ss. 46–62; *Filozofia niemieckiego oświecenia*, ss. 534–544.

32 Por. J. G. Herder, *Wybór pism*, ss. 176–236 i *Manifesty literackie „burzy i naporu”*, ss. 67–99.

33 Por. *Teoria badań literackich za granicą*, ss. 73–78.

od oświecenia do okresu restauracji³⁴. Zawiera ona wybór tekstów pochodzących z wyszczególnionego powyżej okresu, które napisali różni przedstawiciele kultury niemieckiej, m.in. uczeni, pisarze, filozofowie. Ich „treścią są rozważania na temat formowania się nowożytnego państwa i społeczeństwa (narodu) niemieckiego”³⁵. Problematyką tą zajmował się również Johann Gottfried Herder, stąd antologia obok wypowiedzi już tłumaczonych i stanowiących część *Myśli o filozofii dziejów* przynosi też dotychczas niepublikowane bądź tylko częściowo publikowane w języku polskim fragmenty jego pism: urywki z *Jeszcze jednej filozofii historii* i z *Listów wzywających do krzewienia człowieczeństwa*³⁶. Namowicz poświęcił część wstępu do antologii przedstawieniu poglądów myśliciela o społeczeństwie i państwie³⁷. Zainteresowany czytelnik odnajdzie też biogram Herdera³⁸. Na marginesie dodam, że omawiana publikacja spotkała się z przychylną oceną recenzentów³⁹.

II

Jedną z najwcześniejszych znanych mi powojennych wypowiedzi o Herderze jest napisany z pozycji marksistowskich szkic naukowy Stefana Morawskiego pt. *Poglądy estetyczne Herdera*⁴⁰, który stanowi część składową pracy wspomnianego filozofa i estetyka pt. *Rozwój myśli estetycznej od Herdera do Heinego* (1957). W szkicu tym Morawski podkreśla materialistyczne „podstawy estetyki herderowskiej”⁴¹ i przypisuje niemieckiemu myślicielowi „realistyczn[ą] orientacj[ę] estetyczn[ą]”⁴². O innych pracach polskich filozofów i socjologów (Władysław Tatarkiewicz, Jan Legowicz, Jan Szczepański, Adam Schaff), w których jest mowa o Herderze, pokrótce informuje Jan Sikora w jednej ze swoich recenzji⁴³. Również on sam był autorem publikowanych w czasopiśmie naukowych artykułów o niemieckim myślicielu oraz rozprawy *Język, myślenie, uczucie w twórczości J.G. Herdera* w tomie zbiorowym pt. *Język i poezja*⁴⁴. Dopiero jednak Emil Adler w wydanej w 1965 r. monografii pt. *J.G. Herder i oświecenie niemieckie*⁴⁵ szczegółowo omawia jego dorobek filozoficzny. To z gruntu marksistowskie opracowanie doczekało się — mimo tu i ówdzie wyrażanych uwag krytycznych — kilku

34 Por. *Państwo a społeczeństwo. Wizje wspólnot niemieckich od oświecenia do okresu restauracji*, wybór i oprac. T. Namowicz, Poznań 2001.

35 K. Czejarek, *Studia Niemcoznawcze*, 2002, t. 24, s. 805.

36 Por. *Państwo a społeczeństwo*, ss. 241—267 (część przetłumaczonych tu przez T. Namowicza fragmentów *Jeszcze jednej filozofii historii* (ss. 241—243 i 249—252) była wcześniej drukowana w przekładzie B. Surowskiej w antologii *Filozofia niemieckiego oświecenia* (por. ss. 434—440) i ss. 301—311.

37 Ibidem, ss. 48—51.

38 Ibidem, s. 578 i n.

39 Por. K. Czejarek, op. cit., ss. 805—809; R. Kuliniak, *Państwo a społeczeństwo, Zbliżenia Polska — Niemcy*, 2002, z. 1, ss. 158—160.

40 Por. S. Morawski, *Poglądy estetyczne Herdera*, w: idem, *Rozwój myśli estetycznej od Herdera do Heinego*, Warszawa 1957, ss. 29—45.

41 Ibidem, s. 39.

42 Ibidem, s. 45.

43 Por. J. Sikora, *Ze studiów nad myślą oświecenia*, *Studia Filozoficzne*, 1966, nr 1, s. 185 i n.

44 Por. J. Sikora, *Język, myślenie, uczucie w twórczości J.G. Herdera*, w: *Język i poezja. Z dziejów świadomości XVIII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, ss. 49—69.

45 Por. E. Adler, *J.G. Herder i oświecenie niemieckie*, Warszawa 1965.

pozytywnych recenzji w kraju i za granicą⁴⁶. Pochodzą one z 1965 i 1966 r., będąc przede wszystkim świadectwem czasów, w których powstały. Stąd odwołam się do współczesnej oceny Krzysztofa A. Kuczyńskiego i Tadeusza Namowicza. Piszą oni o monografii Adlera:

„Była to pierwsza i przez wiele lat jedyna praca naukowa w języku polskim o tej ważnej postaci w życiu umysłowym Niemiec drugiej połowy XVIII wieku. Książka informuje nie tylko o samym filozofie, ale ukazuje także tło ideowe epoki, w której przyszło mu działać. U podstaw zarysowanego przez Adlera obrazu tego niemieckiego oświeconego legło nie zawsze w pełni przekonujące dążenie autora do sekularyzacji tworzonych przez Herdera koncepcji Boga, uniwersum i człowieka. Adler koncentrował się na tych wątkach, które pozwalały na prezentację Herdera jako człowieka zwalczającego tradycyjną pobożność protestancką, jako na panteistę i zwolennika filozofii Spinozy. Takie oceny pojawiały się często w studiach w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, nie tylko zresztą w Polsce. Ich celem było poszukiwanie w pełni zrationalizowanej perspektywy oświecenia, zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej. W ideach oświecenia dostrzegano jedną z najważniejszych dróg prowadzących ku antyteologicznemu objaśnianiu świata. O ile ten wątek w rozważaniach nad Herderem należy uznać dziś za dyskusyjny i w tak radykalnej formie, przynajmniej jeśli chodzi o oświecenie w krajach niemieckich, wymagający pewnej modyfikacji, to inne zagadnienia podjęte przez Adlera w jego monografii zasługują w pełni na uwagę. Należą do nich m.in. rozważania nad rolą pietyzmu i nad tradycjami spinozjańskimi w niemieckim oświeceniu, prezentacja Herderowskiego historyzmu i spojrzenia na problematykę państwa, szczególnie w kontekście polemiki z Kantem, a także omówienie idei »człowieczeństwa« (Humanitätsidee), jednego z najważniejszych motywów »oświeceniowych« w myśli Herdera”⁴⁷.

Wypowiedź ta nie wymaga dalszego komentarza.

W 1968 r., trzy lata po edycji polskiej, ukazało się zaktualizowane i przetłumaczone na język niemiecki wydanie monografii Emila Adlera⁴⁸. Dieter Lohmeier, oceniając je w swej krótkiej notatce recenzyjnej w renomowanym czasopiśmie bibliograficznym „Germanistik”, podkreśla, że autor zajął się w odróżnieniu od tradycyjnego ujęcia nie wczesnymi pismami teologa i filozofa, lecz jego pracami późniejszymi: *Myślami o filozofii dziejów i Listami wzywającymi do krzewienia człowieczeństwa (1793—1797)*. Recenzent zarzuca Adlerowi — zresztą nie bez racji — uproszczone traktowanie tych wszystkich wypowiedzi Herdera, które nie dadzą się interpretować w duchu materializmu i panteizmu. Krytykuje też niezbyt udany przekład polskiego oryginału na język niemiecki⁴⁹. Z artykułu Krzysztofa A. Kuczyńskiego i Tadeusza Namowicza wynika, że autor monografii był świadom tych i innych jej wad; „— w późnych latach sześćdziesiątych — pracował” nawet „nad zmienioną” jej „wersją —, w której chciał przede wszystkim skorygować swą ocenę koncepcji teologicznych autora *Myśli o filozofii dziejów*. Z zamysłu tego, ze

46 Por. R. Kozłowski, *Aktualność Herdera*, Nurt, 1965, nr 3, s. 42; idem, *Ruch Filozoficzny*, 1966, t. 35, ss. 48—50; S. Krzemień-Ojak, *Studium o Herderze*, Argumenty, 1965, nr 3, s. 4; Z. Żygulski, *Kwartalnik Neofilologiczny*, 1965, z. 3, ss. 306—314; idem, *Germanistik. Internationales Referatenorgan mit bibliographischen Hinweisen*, 1966, s. 243 i n.; A. Hermann, *Weimarer Beiträge*, 1966, z. 4, s. 711 i n.; T. Namowicz, *Euhemer. Przegląd religioznawczy*, 1966, nr 1, ss. 56—59; J. Sikora, *Ze studiów nad myślą oświecenia*, ss. 182—187.

47 K. A. Kuczyński, T. Namowicz, op. cit., s. 461 i n.

48 Por. E. Adler, *Herder und die deutsche Aufklärung*, Wien—Frankfurt—Zürich 1968.

49 Por. D. Lohmeier, *Germanistik. Internationales Referatenorgan mit bibliographischen Hinweisen*, 1970, s. 124 i n.

względem na odmienną sytuację finansową, z jaką przyszło się mu zmierzyć w RFN, musiał zrezygnować”⁵⁰. Mimo to literaturoznawcy niemieccy, zwłaszcza z pokolenia związanego z rewoltą studencką 1968 r., niezmiennie kojarzyli nazwisko polskiego badacza z jego monografią, której niemiecki przekład przez wiele lat należał do standardowych publikacji o Johannie Gottfriedzie Herderze w Austrii i RFN. Po dziś dzień znaleźć ją można tam w każdej liczącej się bibliotece naukowej.

Tadeusz Namowicz opublikował w 1995 r. drugą w Polsce monografię o życiu i działalności Herdera, korygując jednostronny obraz niemieckiego myśliciela, jaki nakreślił przed laty Emil Adler⁵¹. „Po krótkim wprowadzeniu na temat oświecenia niemieckiego w drugiej połowie XVIII wieku Namowicz prezentuje zarys biograficzny życia Herdera między »Morągiem a Weimarem«. Następnie omawia dzieła Herdera z różnych punktów widzenia: problemów filozoficznych, wiary, poezji i przekładów, refleksji estetycznych, jak również obrazu człowieka i historii. Na końcu znalazł się rozdział o stosunku Herdera do Słowian, ——”⁵². Jednocześnie należy nadmienić, że Johann Gottfried Herder jest w ujęciu badacza „postaci[ą] kluczow[ą] dla zrozumienia istoty i wagi oświecenia w Niemczech ——”⁵³. Zdzisław Libera napisał, recenzując przedstawianą monografię:

„Wartość książki T[adeusza] Namowicza polega na tym, że działalność naukową i pisarską Herdera przedstawił on na tle przemian, jakie nastąpiły w Niemczech w drugiej połowie XVIII stulecia, kiedy to wraz z nowymi poglądami w dziedzinie antropologii filozoficznej pojawiło się nowe spojrzenie na świat natury i na koncepcję Boga”⁵⁴.

Z przytoczonej powyżej opinii wynika, że opracowanie warszawskiego germanisty spotkało się z pozytywną oceną recenzentów, choć wskazują oni też na pewne drobne niedociągnięcia⁵⁵. Nie umniejszają one jednak w istotny sposób merytorycznych walorów monografii, które cytowany już Zdzisław Libera ujął następująco:

„Otrzymaliśmy nowy wizerunek Herdera oparty na samodzielnym badaniu i najnowszym stanie badań naukowych nad tym filozofem niemieckiego oświecenia. Książka uświadamia ponadto, że oświecenie w Niemczech odbiega daleko od klasycznych stereotypów, zgodnie z którymi bywało ono postrzegane, a postać jego wybitnego przedstawiciela nie mieści się w konwencjonalnym schemacie myślicielskiego racjonalizmu”⁵⁶.

Trzecią monografię, tym razem o wpływie niemieckiego filozofa na kulturę polską w końcu XVIII i w XIX w., napisał gdański historyk literatury polskiej i komparatysta Jan Tuczyński. Poruszoną w niej problematykę wyraża tytuł pracy *Herder i herderyzm w Polsce*⁵⁷. Jest to pierwsza tak obszerna publikacja na ten temat. Spotkała się ona ze sprzecznymi ocenami recenzentów. Ewa Starzyńska-Kościuszko uznała ją za „cenną pozycję w badaniach nad recepcją Herdera w Polsce ——”, która unaocznia czytelnikowi, „jak głębokie i wszechstronne było oddziaływanie herderyzmu w Polsce i jaki był

50 K. A. Kuczyński, T. Namowicz, op. cit., s. 462 i n.

51 Por. T. Namowicz, *Johann Gottfried Herder. Z zagadnień przelomu oświecenia w Niemczech w drugiej połowie XVIII wieku*, Olsztyn 1995.

52 Ch. Herrmann, *Herder*, Borussia, 1998, nr 16, s. 366.

53 M. Czekańska, *Przegląd Zachodni*, 1997, nr 2, s. 231.

54 Z. Libera, *Wiek Oświecenia*, 1998, t. 13, s. 255.

55 Por. M. Czekańska, op. cit., s. 233.

56 Z. Libera, op. cit., s. 257 i n.

57 Por. J. Tuczyński, *Herder i herderyzm w Polsce*, Gdańsk 1999.

jego rzeczywisty wpływ na ukształtowanie się ideologii romantyzmu polskiego”⁵⁸. Natomiast Tadeusz Namowicz odmówił w swej niezwykle krytycznej recenzji książkę Tuczynskiego walorów merytorycznych i formalnych, kwestionując przedstawione przez autora hipotezy⁵⁹. Przy całym szacunku dla prof. Tuczynskiego skłonny jestem przychylić się raczej do opinii Namowicza, choć zapewne nigdy bym się nie osmielił wyrazić jej w tak radykalnej postaci. Jednocześnie muszę przyznać, że niepokoją mnie zarówno obie tak skrajnie sformułowane opinie, jak i mało starannie pod względem edytorskim przygotowane opracowanie⁶⁰.

III

Emil Adler był nie tylko wybitnym znawcą twórczości niemieckiego myśliciela, lecz również popularyzatorem jego dorobku. W istotny sposób przyczynił się do „utworzeni[a] Muzeum Herdera w jego rodzinnym mieście Mohrungen (Prusy Wschodnie) — dziś w mieście Morąg w woj. warmińsko-mazurskim. Po wieloletnich staraniach oraz we współpracy z »Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar« [NRD] (dziś »Stiftung Weimarer Klassik«) otwarto 26 września 1964 r. w gotyckim ratuszu Morağa wystawę obrazującą postać i dokonania Herdera — w dużej mierze według scenariusza Emila Adlera. Po kilkunastu latach, po odbudowie pałacu Dohnów w Morağu, Muzeum znalazło tam swą siedzibę. Wystawa kilkakrotnie zmieniała swój kształt (na co już Emil Adler nie miał wpływu). Zmiany te były nie tylko pochodną wydarzeń politycznych w Polsce i NRD, lecz również wynikiem zmieniających się koncepcji tworzenia muzeów literatury”⁶¹.

Jednym z autorów przytoczonych tu słów jest Tadeusz Namowicz, który skromnie przemilczał swój godny uwagi udział w kształtowaniu profilu Muzeum Herdera, np. w połowie lat siedemdziesiątych XX w. podczas przygotowania nowej ekspozycji, którą udostępniono zwiedzającym na początku maja 1977 r.⁶² Powróćmy do dnia otwarcia Muzeum. Dokonano wtedy również odsłonięcia popiersia Herdera i poświęconej mu tablicy pamiątkowej w Morağu. 27 września 1964 r. odbyła się w Olsztynie, o ile wiem, pierwsza w Polsce sesja naukowa o autorze *Myśli o filozofii dziejów*. Referaty wygłosili prof. Helmut Holtzhauer (Weimar) o humanizmie Herdera (*Herders Humanismus*) i prof. Emil Adler o jego ideach słowiańskich (*Idee słowiańskie Herdera*). Szczegółowe informacje o treści obu wystąpień zawierają sprawozdania z uroczystości dwieście dwudziestej rocznicy urodzin myśliciela pióra Emila Adlera i Tadeusza Namowicza⁶³. Istnieje też bogata dokumentacja, częściowo prasowa, częściowo naukowa, na temat historii Muzeum Herdera⁶⁴.

58 E. Starzyńska-Kościszko, *Polski Herder*, Borussia, 2000/2001, nr 23, s. 195.

59 Por. T. Namowicz, *Wiek Oświecenia*, 2002, t. 18, ss. 291—293.

60 *Ibidem*, s. 293.

61 Por. K. A. Kuczyński, T. Namowicz, *op. cit.*, s. 463 i n.

62 Por. T. Namowicz, *Das Herdermuseum in Mohrungen*, w: J. G. Maltusch (Hrsg.), *Bückerburger Gespräche über Johann Gottfried Herder 1975*, Rinteln 1976, s. 149; A. Zgorzelski, *Herder-Ehrung in Polen*, *Begegnungen mit Polen*, 1975, nr 4, s. 28. Ówczesną wystawę dokładnie opisano w przewodniku: W. Ehrlich, W. Hecht, *Pamięci J. G. Herdera*, Weimar 1977.

63 Por. E. Adler, *Morąg na 220-lecie J. G. Herdera*, *Przegląd Humanistyczny*, 1965, z. 1, ss. 167—169; T. Namowicz, *Eröffnung des Herdermuseums in dessen Geburtsstadt Morąg*, *Kwartalnik Neofilologiczny*, 1965, z. 1, s. 61.

64 Por. Trybuna Ludu, 1964, nr 256, s. 6; *Życie Warszawy*, 1964, nr 233, s. 5; *Głos Olsztyński*, 1964, nr 229, s. 1 i n. (obszerna relacja z uroczystości 220. rocznicy urodzin Herdera); *Warmia i Mazury*, 1964, nr 11, s. 23

W latach późniejszych zorganizowano kilka konferencji herderowskich. Ograniczę się do omówienia trzech z nich, które przygotowało środowisko germanistyczne⁶⁵. Powodem pierwszej z nich była sto siedemdziesiąta piąta rocznica śmierci niemieckiego filozofa i teologa. Odbywała się ona od 25 do 28 kwietnia 1978 r. w Starych Jabłonkach, Ostródzie i Morągu⁶⁶. Jej tematykę wyrażono uogólniającym sformułowaniem: „Johann Gottfried Herder. Sein Werk und seine Wirkung”. Stąd też konferencja dotyczyła dorobku autora *Myśli*, jego światopoglądu i filozoficznych dokonań z jednej oraz recepcji i oddziaływania Herdera w Polsce i NRD z drugiej strony. Ten ostatni krąg tematyczny wiązał się ze ścisłą współpracą literaturoznawców polskich i wschodniemieckich w ramach ówczesnej Komisji Germanistów PRL — NRD, głównego organizatora konferencji.

W obradach uczestniczyło czterdziestu badaczy z obu państw. Wygłoszono dziesięć referatów, których autorami było czterech germanistów z NRD: Walter Dietze, Bernd Leistner, Regine Otto i Werner Rieck, oraz sześciu naukowców polskich, wśród nich dwoje historyków: Maria Wawrykowa⁶⁷ i Tadeusz Cegielski, a także czterech germanistów literaturoznawców: Michał Cieśla, Eugeniusz Klin, Tadeusz Namowicz i Karol Sauerland. Stronę niemiecką reprezentowali zatem pracownicy ośrodka weimarskiego, a stronę polską — pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego, do których wypada zaliczyć również prof. Wenera Riecka z Poczdamu, zatrudnionego czasowo na warszawskiej uczelni, na której przepracował łącznie dziewięć lat. Tylko prof. Eugeniusz Klin był zatrudniony wówczas na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Czytelników zainteresowanych szczegółami odsyłam do sprawozdania z konferencji pióra Doroty Kasprzyk⁶⁸. Materiały konferencyjne — z wyjątkiem referatu Waltera Dietzego — ukazały się ze znacznym opóźnieniem w 1984 r. w serii wydawniczej „Acta Universitatis Wratislaviensis. Germanica Wratislaviensia”⁶⁹. Większość z nich przedstawił Jan Watrak w napisanym w języku niemieckim artykule pt. *Herder w Polsce po roku 1945*⁷⁰.

Dla uczczenia dwieście pięćdziesiątej rocznicy urodzin Johanna Gottfrieda Herdera, która przypadała w 1994 r., odbyły się dwa międzynarodowe sympozja: w Kolobrzegu i Szczecinie we wrześniu tego samego roku i nieco później, bo w listopadzie, w Gdańsku.

(Kronika); E. Adler, *Morąg czci pamięć J. G. Herdera*, Trybuna Ludu, 1964, nr 274, s. 4; idem, *Morąg na 220-lecie J. G. Herdera*; Z. Lietz, *Uroczystości 220. rocznicy urodzin J. G. Herdera w Morągu i Olsztynie w dniach 26—27 IX 1964*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1964, nr 3, s. 405 i n.; T. Namowicz, *Eröffnung des Herdermuseums in dessen Geburtsstadt Morąg*, s. 61 i n.; idem, *Herdergedenkstätten in Morąg*, Weimarer Beiträge, 1966, z. 2, ss. 313—315; *Na przykład Herder*, Polska. Czasopismo ilustrowane, 1970, nr 7, s. 28; T. Namowicz, *Das Herdermuseum in Mohrunen*, ss. 141—149; A. Zgorzelski, *Herder-Ehrung in Polen*, s. 27 i n.; K. A. Kuczyński, T. Namowicz, op. cit., s. 463 i n.

65 Konferencje herderowskie organizowały także inne środowiska badawcze, np. w 1994 r. olsztyński Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

66 Por. D. Kasprzyk, *Johann Gottfried Herder. Sein Werk und seine Wirkung. Wissenschaftliche Konferenz der Germanisten-Kommission VRP — DDR*, Kwartalnik Neofilologiczny, 1979, z. 2, ss. 289—291. Publikacja ta jest podstawowym źródłem mojej wiedzy o wzmiankowanej konferencji.

67 Ponadto badaczka przedstawiła biografię i poglądy Herdera w pracy pt. *U progu nowoczesności. Szkice z dziejów kultury niemieckiej XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1989, ss. 121—131.

68 Por. D. Kasprzyk, op. cit.

69 Por. Acta Universitatis Wratislaviensis. Germanica Wratislaviensia, 1984, nr 44, ss. 37—168.

70 Por. J. Watrak, *Herder in Polen nach 1945*, w: J. Watrak, R. Bräuer (Hrsg.), *Herders Idee der Humanität. Grundkategorie menschlichen Denkens, Dichtens und Seins. Materialien des internationalen Symposiums zum Thema „Johann Gottfried Herder — Leben und Wirkung“ in Kolobrzeg/Szczecin (Kolberg/Stettin) 1994*, Szczecin 1995, ss. 283—285, 287—289, 290, 292.

Organizatorami pierwszego byli prof. Jan Watrak z Uniwersytetu Szczecińskiego i prof. Rolf Bräuer z Uniwersytetu im. Ernsta Moritza Arndta w Greifswaldzie, a uczestnikami — badacze duńscy, niemieccy i polscy z Berlina, Drezna, Greifswaldu, Kopenhagi, Münster, Torunia, Szczecina i Zielonej Góry. Problematyka sympozjum nawiązywała do omówionej powyżej konferencji z 1978 r., gdyż określono ją mianem: „Johann Gottfried Herder — Leben und Wirkung”. Stąd w tomie prezentującym referaty⁷¹ znalazły się wypowiedzi o różnych aspektach życia i twórczości niemieckiego myśliciela, wśród nich kwestie biograficzne, filozoficzne, historiograficzne, literaturoznawcze i lingwistyczne. Ponadto analizowano oddziaływanie myśli Herderowskiej w Polsce i podano informacje o stanie badań nad dorobkiem urodzonego w Morągu przedstawiciela oświecenia⁷². Całość zamyka apel o współudział w pracach Europejskiego Stowarzyszenia do Krzewienia Człowieczeństwa (Europäische Gesellschaft zur Beförderung der Humanität), które postanowili założyć uczestnicy sympozjum⁷³. Nie jestem jednak zorientowany, z jakim odzewem spotkał się apel i w jakim stopniu ten szlachetny zamysł udało się zrealizować.

Tematykę trzeciej ze wspomnianych powyżej konferencji wyrażono ogólnie formułą: „Johann Gottfried Herder: 1744—1994”. Jej organizatorem była ówczesna Katedra Filologii Germańskiej Uniwersytetu Gdańskiego, kierowana przez prof. Mariana Szczodrowskiego. Również ta konferencja — podobnie jak kołobrzESCO-szczecińskie sympozjum naukowe — miała międzynarodowy i zarazem interdyscyplinarny charakter, uczestniczyli w niej bowiem badacze z Czech, Francji, Niemiec i Polski, wśród nich zaś filozofowie, historycy, germaniści językoznawcy i literaturoznawcy oraz poloniści⁷⁴. Tom materiałów konferencyjnych pt. *Johann Gottfried Herders humanistisches Denken und universale Wirkung*⁷⁵ ukazał się z prawie trzyletnim opóźnieniem. Obejmuje on dziewięć z jedenastu wygłoszonych podczas sesji referatów, które podzielono na trzy grupy tematyczne: „po pierwsze prace będące próbą pewnego globalnego oglądu wybranych zakresów twórczości Herdera —, po drugie — omówienia poszczególnych pism Herdera z okresu przedweimarskiego —, po trzecie — relacje o recepcji myśli Herdera od XVIII do XX w. —”⁷⁶. Tadeusz Namowicz najtrafniej ocenił zawartość publikacji, zwracając uwagę na jej merytorycznie niejednorodny charakter i wypuklając wady bądź zalety poszczególnych rozpraw⁷⁷. Podsumowując, podkreślił, „że omawiany tom jest przede wszystkim stenogramem konferencji naukowej, a więc zbiorem opracowań o bardzo różnorodnych aspektach twórczości Herdera i jej recepcji w kulturze niemieckiej. Z tego wynikać powinna strategia czytelnicza: lektura całego tomu nie pozwala na

71 Por. J. Watrak, R. Bräuer (Hrsg.), op. cit.

72 Por. recenzję materiałów sympozjum: R. Kowalski, *Studia Germanica Gedanensia*, 1998, nr 6, ss. 203—206.

73 Por. J. Watrak, R. Bräuer (Hrsg.), op. cit., ss. 311—313.

74 Por. sprawozdanie z przebiegu konferencji: J. Papiór, *Johann Gottfried Herder 1744—1994*, *Kwartalnik Neofilologiczny*, 1995, z. 4, s. 465 i n. W nieznacznie zmienionej formie w: *Konfiguracje*, 1999, z. 4, ss. 143—145.

75 Por. J. Data, M. Szczodrowski (Hrsg.), *Johann Gottfried Herders humanistisches Denken und universale Wirkung. Materialien des internationalen wissenschaftlichen Symposiums des Lehrstuhls für Germanische Philologie an der Universität Gdańsk (Gdańsk, 3.—5.11.1994)*, Gdańsk 1997.

76 T. Namowicz, *Wiek Oświecenia*, 1998, t. 14, s. 347.

77 Ibidem, s. 347 i n. Ponadto prezentowane materiały omówiono w czterech recenzjach informacyjnych: por. A. Hetzer, *Studia Niemcoznawcze*, 1998, t. 16, ss. 381—383; R. Zekert, *Studia Germanica Gedanensia*, 1998, nr 6, ss. 197—202; R. Lipczuk, A. Futyra, *Zeszyty Naukowe. Colloquia Germanica Stetinensia*, 1999, nr 8, ss. 247—252; M. Ossowski: *Acta Universitatis Wratislaviensis. Germanica Wratislaviensia*, 2000, nr 122, s. 154 i n.

uksztaltowanie sobie pewnego globalnego obrazu najważniejszych dokonań Herdera, tej jednej z najciekawszych postaci niemieckiego oświecenia, poszczególne artykuły umożliwiają niewątpliwie bliższe zaznajomienie się z wybranymi segmentami wiedzy o jego dokonaniach i ze specyfiką XVIII w. w Niemczech⁷⁸.

IV

Reasumując, muszę stwierdzić, że badania herderowskie w Polsce po 1945 r. prowadziła wąska grupa specjalistów, początkowo filozofów i germanistów literaturoznawców. Dotyczyły one różnych aspektów twórczości niemieckiego myśliciela i jego oddziaływania na kulturę polską. Głównym inicjatorem badań, wybitnym znawcą dorobku tego czołowego przedstawiciela niemieckiego oświecenia był Emil Adler, który w osobie Tadeusza Namowicza znalazł godnego kontynuatora swoich poczynań naukowych. Obaj uczeni przygotowali większość edycji dzieł Herdera i prac naukowych jemu poświęconych, wśród nich dwie monografie. Nie do przecenienia jest również ich wkład w budowę i działalność Muzeum Herdera w Morągu. Z tej perspektywy inne publikacje mają wartość uzupełniającą, jak np. wspomniane tomy zbiorowe z materiałami konferencyjnymi. Co prawda są to opracowania okazjonalne, które pojawiają się coraz częściej, nie tylko zresztą w nauce polskiej, wskazują one jednak na nowy w porównaniu z latami sześćdziesiątymi czy siedemdziesiątymi ubiegłego stulecia kierunek badań, który uwidocznił się w ostatnim dziesięcioleciu XX w. Nabrały one międzynarodowego charakteru, odsuwając w przeszłość dosyć jednostronną współpracę polskich i wschodniemieckich germanistów. W miarę upływu czasu badania herderowskie przestały być też domeną filozofów i germanistów literaturoznawców. Stopniowo dołączyli do nich historycy, językoznawcy i poloniści. W tym sensie mają one charakter interdyscyplinarny. Także dominacja warszawskiego ośrodka naukowego w badaniach herderowskich należy co najmniej z dwóch powodów do przeszłości. Dorobkiem niemieckiego filozofa i teologa zajęli się bowiem badacze z północnej Polski, ze Szczecina, Olsztyna i Gdańska. Nieubłagane prawa natury wyrwały z szeregów pracowników nauki najpierw Emila Adlera w 1997 r., a później Tadeusza Namowicza, w czerwcu 2003 r. Pamięci obu uczonych, moich nauczycieli w początkach lat sześćdziesiątych na warszawskiej germanistyce, poświęcam niniejszy przyczynek, żywiąc nadzieję, że w młodym pokoleniu polskich naukowców znajdują oni godnych siebie następców.

Die Herder-Forschung nach 1945 in Polen

Zusammenfassung

Im vorliegenden Aufsatz werden sowohl polnische Übersetzungen der wichtigsten Texte des deutschen Denkers, Theologen und Ästhetikers, darunter die *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* von 1962, als auch alle bis dahin erschienenen polnischen Herder -- Monographien (von Emil Adler, *Herder und die deutsche Aufklärung*, 1965; von Tadeusz Namowicz, *Johann Gottfried Herder...*, 1995; von Jan Tuczyński, *Herder und der*

78 T. Namowicz, *Wiek Oświecenia*, 1998, t. 14, s. 348.

Herderismus in Polen, 1999) besprochen. Außerdem wird über die in Polen veranstalteten, wissenschaftlichen Herder-Konferenzen berichtet. Vor allem aber werden die wissenschaftlichen Verdienste der bedeutendsten polnischen Herder-Forscher, Emil Adler (1906 — 1997) und Tadeusz Namowicz (1938 — 2003), gewürdigt, die zugleich wesentlich zur Gründung und zur Tätigkeit des Herder-Museums in Mohrungen (Morąg) beigetragen haben. Der Autor ehrt mit seinem Aufsatz das Andenken an beide Forscher.